

УДК 94 (477.41) «1851/1920» : [929.735 (438) : 911.374.8]  
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.5.179>

Ольга Гончарова\*

## МАЄТКИ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

**Анотація:** У статті характеризуються такі різновиди польських маєтків, як магнатські резиденції, палаци та садиби, окрему увагу звернуто на архітектурний стиль шляхетського двору. Культура магнатських резиденцій поширювалася на всю шляхту, створюючи зразок для наслідування панських резиденцій. Садиби та палаци були для більшої частини шляхти центром зосередження суспільного життя, де можна було обмінюватися думками й отримати інформацію на політичну, економічну та культурну тематику. Модернізаційні процеси у 60-90-х рр. ХІХ ст. вплинули на спосіб господарювання в маєтках та на відносини селян з поміщиками.

**Ключові слова:** маєток, резиденція, польська шляхта, Київська губернія, друга половина ХІХ – початок ХХ ст.

Колись маєтки були важливим елементом життя і навіть своєрідним символом шляхетства не лише на теренах Царства Польського, а й всюди, де жила шляхта. Образ маєтку завжди був вишуканим і розкішним. У шляхетських маєтках розгорталася активна громадська та політична діяльність. Маєток був оплотом збереження традицій і національності.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. відбувається бурхливе формування культурних осередків у маєтках та утверджується саме поняття «маєток». Серед дослідників, які долучилися до вивчення понятійного апарату можна віднести М. Казьмирчук<sup>1</sup> і В. Русавську<sup>2</sup>. На інтер'єр будівель, опис магнатських резиденцій, щоденне життя, шляхетські розваги та зацікавлення, проведення вільного часу в маєтках звертають увагу Р. Афтаназі<sup>3</sup> та Т. Епштейн<sup>4</sup>. Монографія Е. Орман<sup>5</sup> присвячена маєтку у Таганчі полковника Юзефа Понятовського, в якій змальовано щоденне життя магнатської родини,

---

\* Гончарова Ольга Віталіївна – аспірантка Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, викладач-стажист кафедри історії України (Умань, Черкаська область, Україна);  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9449-6091>; e-mail: [honcharovaov@gmail.com](mailto:honcharovaov@gmail.com)

<sup>1</sup> Казьмирчук М. Поняття «маєток» в українській культурі наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2022. Вип. 66. С. 7-15. DOI: 10.17721/2518-1270.2022.66.01; Казьмирчук М., Мех Н. Маєткова культура України у сучасних гуманітарних та природничих дослідженнях. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 157-169. DOI: 10.15407/uhj2021.03.157

<sup>2</sup> Русавська В. Садибна культура як складова вітчизняної культури ХІХ ст. *Культура народів Причорномор'я*. 2014. № 266. С. 126-131.

<sup>3</sup> Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11: Województwo kijowskie. Pod red. Andrzeja Baranowskiego. Warszawa, 1993. 787 s.

<sup>4</sup> Epsztajn T. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie ХІХ w. Warszawa, 2005. 592 s.

<sup>5</sup> Orman E. Tahańcza Poniatowskich. Z dziejów szlachty na Ukrainie w ХІХ wieku. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2009. 416 s.

стосунки при дворі, виховання дітей, поряд з приватним життям розкриваються соціально-економічні перипетії XIX ст. Монографії В. Перерви<sup>6</sup> та Є. Чернецького<sup>7</sup> присвячені підприємцям і меценатам Браницьким. Поряд з діяльністю родини, у працях описано резиденцію у Білій Церкві та господарське життя маєтностей графів. Про еволюцію землеволодіння й методи господарювання у маєтках графів Потоцьких йдеться в дослідженні О. Лобко<sup>8</sup>. Становищу поміщицького землеволодіння в Україні пореформеного періоду присвячена праця Н. Темірової<sup>9</sup>. У дослідженнях Іг. Кривошеї<sup>10</sup> звертається увага на суперечності між поміщиками та селянами через земельні наділи. Організацію та функціонування дворянсько-поміщицьких маєтків Київської губернії розглядає Я. Мочернюк<sup>11</sup>. У праці В. Павлюка<sup>12</sup> показано вплив великих господарств на розвиток краю та розглянуто господарську діяльність магнатських родин Потоцьких і Сангушків у Волинській губернії.

*Метою дослідження* є характеристика та опис польського маєтку як основного осередку суспільно-культурного життя в Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Серед дослідників відсутні однозначні визначення поняття «масток» і близьких до нього понять. Поняття «масток» і «садиба» часто ототожнюють, хоча вони є різними за значенням. За одним «масток» від XIV-XV ст. розуміється як велике масштабне приватне підприємство, що розраховане не тільки для задоволення власних потреб, але й отримання прибутку. Досить поширеним у літературі архітектурного спрямування є термін «палац», який подеколи вживається разом з іншими термінами: «палацово-парковий комплекс», або «палацово-парковий ансамбль». Палац є синонімом давньоруського терміну «хороми» та більш сучасного «резиденція», позначає велику парадну будівлю<sup>13</sup>. Садиба є частиною, ядром житлової частини маєтку, тобто приватними житловими будівлями, призначеними для ведення певного способу життя<sup>14</sup>.

Польські маєтки різнилися за величиною: були малі маєтки, що належали збіднілим поміщикам або орендарям; були великі, поширені садиби серед середньої шляхти; і

---

<sup>6</sup> Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2010. 270 с.

<sup>7</sup> Чернецький Є. Браницькі. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2011. 731 с.

<sup>8</sup> Лобко О.А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 років (за матеріалами володінь графі Потоцьких): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2008. 20 с.

<sup>9</sup> Темірова Н. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 320 с.

<sup>10</sup> Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 268 с.; Кривошея І. До історії дворянства Уманського повіту Київської губернії (остання третина XIX – початок XX ст.). *Український історичний збірник*. 2003. Вип. 5. С. 149-168.

<sup>11</sup> Мочернюк Я.М. Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861-1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2018. 256 с.

<sup>12</sup> Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2000. 184 с.

<sup>13</sup> Казьмирчук М. Поняття «масток»... С. 8, 10.

<sup>14</sup> Горенко Л. Дворянські садиби Чернігівщини кінця XVIII – середини XIX ст. як предмет культурологічного аналізу. *Культурологія та мистецтвознавство*. 2011. № 38. С. 63.

нарешті, були великі, які часто називалися палацами, маєтки заможної шляхти та магнатів<sup>15</sup>.

Магнатські резиденції були важливим осередком суспільно-культурного життя провінційної шляхти, поступова трансформація яких зумовлювалася зростаючими потребами меценатів, родом їхньої діяльності та масштабами залучення до суспільного життя, а насамперед із прагненням наслідувати царське оточення. У цьому випадку важливу роль відігравала політика престижу, яка мала підкреслювати можливості та розкіш меценатів. Тому вони намагалися сформувати своє оточення таким чином, щоб підкреслити своє виняткове становище у дворянському суспільстві та переслідувати власні політичні цілі. Мало значення суперництво магнатських родин, які намагалися наздогнати своїх конкурентів, або ж не відставати від них. Слід пам'ятати, що магнатські двори – з їхньою персональною структурою, чисельністю та професійною диверсифікацією послуг – були організаціями, без яких неможливо було б керувати та підтримувати комплекси багатств і братися за економічні чи мистецькі проєкти. Незважаючи на те, що магнатські резиденції домінували у провінційному середовищі, вони не були єдиними організаціями, що формувалися за певною моделлю. Родини середньої та дрібної шляхти намагалися в міру своїх матеріальних можливостей наслідувати організаційні моделі могутніших магнатів і подібно формувати своє оточення. Роль шляхетських дворів, однак, полягала, у першу чергу, в задоволенні власних потреб і потреб сім'ї, а питання престижу мали набагато менше значення<sup>16</sup>.

Палац у шляхти асоціюється з порядком, достатком і спокоєм, незважаючи на зовнішні обставини. Підкреслюються такі характеристики його мешканців, як: простота, гостинність, шанування традицій, вірність Богові та батьківщині. У шляхетській культурі земля була не тільки власністю та джерелом багатства, а й символічним підтвердженням ідентичності.

Життя в садибах на селі залежало від пір року. Особливу роль відігравала господиня, від якої очікувалося вміння організовувати повсякденне та святкове життя. Вона повинна була виконувати багато ролей і мати різнобічні здібності, і в той же час бути окрасою вітальні. У салонах звучали арії з італійських опер і пісні з французьких оперет, рідше – класична музика. За фортепіано сідала господиня дому, іноді її донька чи вчителька, під пісні з «Домашнього пісенника» Станіслава Монюшка виросло багато поколінь. Молоді жінки з ентузіазмом організовували в салоні різноманітні ігри. Великою популярністю користувалися шаради-забави, які полягали у розгадуванні приказок. Ввечері в салонах господар дому читав вголос, а жінки слухали та займались рукоділлям. У другій половині XIX ст. із захопленням читали Сенкевича, Крашевського і Пруса, «Сопліцькі сувеніри» Жевуського, щодня читали книжки та журнали французькою, німецькою чи англійською мовами. Жінки передплачували журнали по декору та вишивці. Іноді вхідні листи читали разом, бо лише з них дізнавалися щось про долю близьких, як і плітки з великого та малого світу<sup>17</sup>.

---

<sup>15</sup> Kowecka E. Wybrane zagadnienia organizacji życia materialnego na dworach polskich XIX wieku. *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski. Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 1992. S. 69.

<sup>16</sup> Popiołek B. Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. Warszawa, 2022. S. 25.

<sup>17</sup> Domańska-Kubiak I. Rola kobiety na przełomie XIX i XX wieku w dworach kresowych. *Życie codzienne ziemianstwa polskiego w XIX i XX wieku*. Siedlce: Muzeum Regionalne w Siedlcach, 2018. S. 42–43.

Важливою рисою життя поміщиків була державна солідарність і готовність прийти на допомогу у разі нещастя. Вдови, особливо молоді та без досвіду господарювання, потребували допомоги. Якщо вмираючий чоловік встигав попросити друзів подбати про сім'ю, яку він залишив, то кожен ставився до цього обов'язку як до священного. Відповідальність була за сім'ю ув'язнених, висланих до Сибіру або зниклих безвісти у лихоліттях війни<sup>18</sup>. За словами Юзефа Карвінського, після 1864 р. деяких землевласників охопило божевілля, вони хотіли якомога швидше позбутися своїх маєтків на фоні постійних репресій і народної поразки<sup>19</sup>.

Після поразки Січневого повстання 1863 р. Юзеф Понятовський вирішив продати спадкову садибу в Таганчі та назавжди виїхати з України до Флоренції, де проживала його сестра, Аврора Бутурлін. На продаж було виставлено Таганчанський ключ, а також ліс, цукровий завод у Поташні та виноробні заводи, садибні будівлі з усією сільськогосподарською технікою, господарські будівлі, шинки та парові млини, олійниця, худоба, у т.ч. робоча, цегляні стайні (36 стійл для коней), корівник (розрахований на 16 корів і 8 телят), сільськогосподарські машини та знаряддя.

В описі майна вказувалося, що фабрика, розташована в Таганчі, виробляє тканини найвищої якості за ціною до 5 руб. за аршин, управляється Ю. Понятовським і його братами – Цезарем і Маврикієм, і тому її виключено з продажу. В описі звернуто увагу на господарство зернових культур. Вирощування всіх видів культур, цукрових буряків, кормових та олійних рослин давало великі врожаї. Ліси, переважно листяні, давали будівельний матеріал, а 12 ставків забезпечували водою не лише мешканців, а й мешканців фабрики Понятовського. Вартість майна була величезною, восени 1865 р. воно оцінювалося у понад півмільйона рублів сріблом, а саме: 1 536 097 руб. 21 коп. Намір купити Таганчу мав князь і генерал-майор Анатолій Іванович Бурятинський, однак не отримав позички від російського уряду на купівлю маєтку. Остаточою Таганчу отримав у спадок племінник Ю. Понятовського, Дмитро Бутурлін, католик за віросповіданням<sup>20</sup>. Натомість, сусідам Ю. Понятовського вдалося продати свої маєтки. Доньки Зенона Головінського – Анна Подгорська і Марія Чосновська продали Стеблів неподалік Таганчі російському купцю Котляревському<sup>21</sup>.

Костянтин Браницький продав свої маєтки у Васильківському, Звенигородському та Канівському повітах із двома цукровими заводами, «красивими господарськими будівлями» та цінними дубовими лісами цареві Олександру II за чверть їх вартості (по 37 руб. за десятину). Також цареві він продав Богуславщину за 10 000 000 руб.<sup>22</sup>

Палац Браницьких в Олександрії за проектом мав бути симетричною дев'ятиосьовою двоповерховою спорудою з високим гладким вальмовим дахом. Головні вхідні двері, фланковані з боків чотиригранними стовпами, скріпленими напівкруглою аркадою, мали бути прикрашені ключем-маскароном. Ділянки фасаду на першому поверсі обмежували

---

<sup>18</sup> *Domańska-Kubiak I.* Zakątek pamięci: życie w XIX-wiecznych dworach kresowych. Warszawa: Wydawnictwo Iskry, 2004. S. 14-15.

<sup>19</sup> *Dunin-Karwicki J.* Z moich wspomnień. T. 2. Warszawa: Nakład księgarni A.G. Dubowskiego, 1901. S. 144.

<sup>20</sup> *Orman E.* Tahańcza Poniatowskich... S. 256, 258.

<sup>21</sup> *Lipkowski L.* Moje wspomnienia 1849-1912. Kraków: Druk W.L. Anczyca i spółki. Nskładem autora, 1913. S. 114.

<sup>22</sup> *Orman E.* Tahańcza Poniatowskich... S. 258-259.

рустовані рами з пілястровими стрічками на першому поверсі, між поверхами – горизонтальними плитами. Було досить дивно, що палац був малим за розміром, враховуючи, що родина Браницьких мала великі статки та потребу утримувати великий маєток з численною адміністрацією та працівниками. Можливо він так і не був добудований<sup>23</sup>.

До другої половини ХІХ ст. відноситься низка гравюр із зображенням Олександрії. Чотири з них зроблені в 1872 р. Наполеоном Ордою. Напевно, найцікавішою йому здалася «Руїни в парку», згодом один із варіантів з їх зображенням виготовлено у літографічній майстерні Максиміліана Фаянса у Варшаві. Дві інші гравюри підписані, як «Дім імператора» та «Балова зала і два павільйони в саду». З 1881 р. були виготовлені гравюри на дереві Яна Краєвського, виконані за малюнком Фелікса Бжозовського, який також цікавився гравюрами «Руїни в парку» і «Китайський міст». Було багато зображень графічних ікон у вигляді аматорських фотографій до 1917 р., а також серія листівок, виготовлених на замовлення Браницьких із зображеннями найважливіших споруд у Білій Церкві, краєвидів парку та споруд м. Олександрія, більш цінні витвори мистецтва зберігалися у колекціях. Листівки були зазвичай підписані російською та польською мовами, іноді російською та французькою, але не завжди точні<sup>24</sup>.

21 травня 1916 р. в «Олександрії» відбувся останній великий прийом з нагоди одруження онуки графині Марії князівни Ельжбети Радзивіл з корнетом Польського уланського дивізіону, графом Альфредом Тишкевичем. На захід було запрошено багато поважних гостей, у тому числі, великий князь Борис Володимирович, двоюрідний брат імператора Миколи ІІ. Пишність прийому підкреслювала головна зала Літнього палацу (т.зв. Аустерії) та сервірування столу з використанням багатих сервізів, зокрема з часів великого коронного гетьмана Францишка-Ксаверія. Парк мав вражати своїми природними та рукотворними дивами, що, напевно, створювало контраст з атмосферою війни, невпевненості у майбутньому, смертями, шпиталями, каліками та біженцями<sup>25</sup>.

Часто відношення до предметів, що зберігалися вдома, не були обумовлені раціональними факторами: їхні естетичними якостями, художністю, віком, грошовою вартістю, історичністю. Т. Епштейн так охарактеризував художні колекції у маєтках польської шляхти в Україні: «Колекції могли не мати великої художньої вартості, історичної, не говорячи вже про матеріальну, але в очах власника були дуже цінними та заслуговували спеціальної опіки – власне через його зв'язки з родиною, з садибою, з якоюсь історичною постаттю або цілим краєм. А справжні пам'ятки мистецтва, цінні рукописи чи друковані видання, не віднесені до відповідної категорії за сімейною традицією, піддавалися неправильному поводженню та знищенню»<sup>26</sup>.

Родинний маєток Іванських у Рижавці Уманського повіту був невеликим і скромним. Загальна площа складала бл. 2 000 десятин, три чверті з яких займали орні поля, ліси й інша орна земля. Поруч знаходився флігель, пристосований для потреб покоїв і гостьових кімнат. Навколо був просторий парк і великий сад, у парку – католицька каплиця. З ганку

---

<sup>23</sup> *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej... S. 46-47.

<sup>24</sup> *Ibid.* S. 57.

<sup>25</sup> *Перепва В.С.* Графи Браницькі: підприємці та меценати... С. 264-265.

<sup>26</sup> *Epszstein T.* Z piórem i paletą... S. 351.

відкривався гарний краєвид на ставок і село, а перед садибою були льохи для зберігання вина та меду. До парку примикали садибні споруди: фабрика та кухня, стайня, корівник, телятник, а з іншого боку з'єднувалися в ряд: «кустарний цех», тобто сільськогосподарська майстерня, будинок адміністратора, далі розташовувалися гумно (обгороджена ділянка землі у селянському господарстві, призначена для зберігання, молотьби й іншої обробки хлібних зерен), воловня (приміщення для тримання волів), стодола (будова для зберігання снопів, сіна тощо). Маєток у Городниці належав родині Ліпковських. Як і в Рижавці, будинок був старим і дерев'яним, але зручним і пристосованим для господарювання. Після від'їзду синів родини в інші маєтки, їхня матір дбала про чистоту й охайність дому, розводила квіти та рослини<sup>27</sup>.

Власник с. Копіювате Таращанського повіту Генріх Улашин згадує, як за часів його дитинства в селі було два маєтки: «на одному кінці села з багатьма ставками та на пагорбі за найбільшим ставом розкинувся ще один особняк. В одному з маєтків топили в печі соломною, в дитячій кімнаті та гардеробній був камін. Деякі печі мали заглиблення, закриті металевими дверцятами, в них можна було розігріти щось, коли горіла піч, тому взимку чи влітку треба щось охолоджувати, бо температура печей тоді була нижчою за кімнатну»<sup>28</sup>.

Обов'язок гостинності був важливою ознакою статусу консервативної шляхти, який поширювався не лише на всіх мешканців маєтку, а й на відвідування далеких родичів. Візити, які інколи тривали тижнями чи навіть місяцями, були урізноманітненням щоденного життя. Гості були співучасниками родинного життя та не потребували особливої турботи. Натомість вони створили умови для щоденних забав, привозили з собою новини, які ставали натхненням для розмов, оцінок і всіляких пліток. Особливо це було важливо у віддалених місцевостях, куди будь-які звістки доходили з великими труднощами, а контактам з сусідами заважала не лише відстань, а й природні умови. Багатотижневі гостьові поїздки відбувалися в основному пізньої осені або взимку, і здійснювалися особами, які не мали зобов'язань або фактично уникали цих зобов'язань<sup>29</sup>.

У XIX – на початку XX ст. інколи до двору приходили знахарки, травники, намагаючись заохотити використовувати свої «медичні» здібності. В селах можна було зустріти гарних акушерок, послугами яких користувалася шляхта при народженні дітей. Однак, часто власники маєтків або дружини власників мали медичні навички. Тому вони допомагали не тільки мешканцям палацу, а й в селі<sup>30</sup>.

Культура магнатських резиденцій поширювалася на всю шляхту, створюючи зразок для наслідування панських резиденцій. Садиби і палаци були для більшої частини шляхти центром зосередження суспільного життя. Резиденції ще більше зміцнили свою позицію у XIX ст., тому що вони стали єдиним місцем, де можна було обмінюватися думками й отримати інформацію на політичну, економічну та культурну тематику. Їхньою найголовнішою функцією було виховання молодого покоління та збереження цінностей,

---

<sup>27</sup> Iwański A., senior. *Pamiętniki, 1832-1876*; Iwański A., junior. *Wspomnienia, 1881-1939*. *Słowo wstępne Jarosława Iwaszkiewicza*. Opracował Wacław Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. S. 350, 361.

<sup>28</sup> Ułaszyn H. *Z Kopiowatej na katedry uniwersyteckie*. *Wspomnienia*. Opracował Mirosław Skarżyński. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. S. 36.

<sup>29</sup> Siekierski S. *Kultura szlachty polskiej w latach 1864-2001*. Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna imienia Aleksandra Gieysztor w Pułtysku, 2003. S. 210-211.

<sup>30</sup> Łos P.S. *Szkice do portretu ziemian polskich XX wieku*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2005. S. 114.

сформованих традицією – палац і садиба були визнані центрами формування етичних і культурних зразків і норм поведінки. Шляхетська родина мала бути інститутом, а палац чи садиба – центром. Їхньою метою було відновлення та пропагування традиційних цінностей, яким загрожувала сучасність. Садиба символізувала, незалежно від регіону в якому вона знаходилася, спадкоємність родинної традиції, а отже – національну історію та культуру. В ній підкреслено родинні цінності через відповідне оточення й оздоблення інтер'єру історичними картинами та сувенірами, що чітко відсилають до часів слави польського війська чи зображають постаті видатних королів і вождів<sup>31</sup>.

На диференціацію польської шляхти звернув увагу Т. Епштейн: «Дивлячись на мешканців сільської місцевості у XIX і XX ст., ми бачимо не цілком однорідну спільноту, а групу, яку перетинають різні кордони – майнові, престижні, соціальні, національні та релігійні». Він виділив десять ознак, як дозволяють дослідникам виділити цю групу. Серед них: земельна власність з найманими працівниками; виховання й освіта; високе соціальне становище; участь у політичному житті; цінування культури та збереження національних традицій; стиль життя; сім'я в межах своєї групи; релігійність; дворянство і будинок, який виділяється посеред інших специфічною конструкцією та управлінням простором<sup>32</sup>.

Соціально-економічні зміни, що відбулися в 60-90-х рр. XIX ст., зумовили розвиток капіталістичних ринкових відносин, в яких важливу роль відігравали магнатські господарства краю<sup>33</sup>.

Модернізація старої польської садиби, яка проходила на межі двох століть, полягала у проведенні каналізації житлового будинку, тобто забезпечення його проточною водою, що, у свою чергу, дало можливість побудувати ванні кімнати та санвузли. На початку XX ст. було встановлено електричне освітлення. Для гостей облаштовували апартаменти з усіма зручностями, модернізували кухні та комори, покращили систему опалення. Резиденція, переповнена національними та сімейними сувенірами, не втрачаючи своєї історичної привабливості, перетворилася на комфортний будинок для проживання<sup>34</sup>.

На початку XX ст. на Волині, Подолі та Київщині польську шляхту приваблювали небували типи транспортних засобів. Поряд із загальноєвропейськими каретами, «фажетонами», можна знайти у користуванні «варятки», чортопхайки й ін. Чортопхайка – це чотирьохколісна карета для їзди самому, з естакадою ззаду для слуг. Такий вид карети призначався для модних на той час прогулянок по паркових алеях, що оточували маєток<sup>35</sup>.

Після селянської реформи 1861 р. нарастають конфлікти між поміщиками та селянами, особливо через межування селянських і поміщицьких земель. Так, у 1864 р. між поміщиком Пясецьким і селянами с. Красний Кут спалахнув конфлікт через мале

---

<sup>31</sup> Łuczak A. Polscy ziemianie. Szkice o losach i dziedzictwie. Warszawa: Instytut pamięci narodowej, 2020. S. 32-33.

<sup>32</sup> Epstein T. Wokół definicji ziemiaństwa. O polskich elitach raz jeszcze. *Studia ofiarowane profesor Janinie Leskiewiczowej z okazji dziewięćdziesiątych urodin*. Uczniowie i przyjaciele, red. T. Epstein, S. Górzyński, A. Karpiński. Warszawa, 2007. S. 65, 67.

<sup>33</sup> Павлюк В.В. Магнатерія Волині... С. 106.

<sup>34</sup> Jaroszewski T.S. Uwagi o modernizacji kilku siedzib wiejskich w Polsce na przełomie XIX i XX wieku. *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski. Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 1992. S. 83.

<sup>35</sup> Żurawska T. Pojazdy i zaprzęgi konne używane w dworach polskich w XIX i na początku XX wieku. *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski. Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 1992. S. 175.

наділення селянських господарств пасовиськами та сінокосами. Селяни напали на поміщика та побили його, у зв'язку з цим випадком, боячись за своє життя, поміщиками-поляками Уманського повіту було подано на ім'я генерал-губернатора листа з проханням захисту їх від селян. Прохання польських поміщиків було задоволено: у Красний Кут було введено війська і 10 місцевих селян засуджено<sup>36</sup>.

Кожен землевласник постійно конфліктував з прилеглими до його власності селами. Коні та селянська худоба псували майно, сільські діти ходили по садах, зривали дозрілі яблука, груші та сливки, мали місце крадіжки на хуторі, в лісі, і навіть, те, що селяни вважали незаконним з точки зору злодійської етики, крадіжки снопів з поля. Коли в 1905 р. революційна пропаганда почала все більше впливати на селян, ситуація у маєтках, де стосунки з ними були напруженими, ставали часто дуже неприємними<sup>37</sup>. Ще у 1868–1870 рр. траплялися окремі судові спори між польськими землевласниками та селянами з вимогою повернути землю, забрану після 1847 р. Зокрема, Ксаверій Браницький намагався стягнути 460 руб. штрафу зі своїх селян з Канівського повіту за незаконне присвоєння землі, а ті збунтувались, коли судові виконавці наклали арешт на їхнє майно. Граф Красинський, передчуваючи подібний конфлікт у селах Рейментарівка та Стависька Чигиринського повіту, залишив безкоштовно 137 дес. землі колишнім кріпакам<sup>38</sup>.

Французький дослідник Д. Бовуа зазначає, що станом на 1890 р. на Правобережній Україні існувало 3 386 польських маєтків. Більше 78% маєтків нараховували по 100 десятин, близько  $\frac{1}{4}$  – від однієї тисячі до 80 тис. десятин, а третина у 1912 р. обробляла свої землі, маючи півсотні коней<sup>39</sup>.

Загрозою для польської шляхти була поява нових власників маєтків, які отримували їх від царської влади, або скуповувалися євреями за безцінь у збанкрутілих поміщиків. Однак, частина поміщиків, аби втримати свої володіння, усвідомила необхідність змін в економіці. Вони особисто почали займатися фермерством. Запровадили сівозміну, більшою мірою почали вирощувати коренеплоди, пасовищні та технічні рослини. Запровадили меліорацію (покращення ґрунту), живили землю штучними добривами, що у поєднанні з використанням сільськогосподарської техніки почало приносити добрі доходи. Такі галузі, як пивоваріння, цукроваріння та винокуріння почали відігравали велику роль у зв'язку з обробкою землі. Землевласники у пошуках додаткових джерел фінансування вступали до товариств із заможним міщанством. У період між повстаннями настали зміни виражені у переході від феодального до раннього капіталістичного ладу. Після 1864 р. поміщицькі господарства в умовах падіння цін на сільськогосподарську продукцію та припливу дешевої робочої сили з глибин Російської імперії, особливо у 1880-х рр., а потім і американської, повинні були стати конкурентоспроможними. Застосовували згадані вище удобрення полів, меліорацію земель, більшою мірою використовували сільськогосподарську техніку, ліквідували перелоги. Ці заходи призвели до значного покращення стану поміщицьких землеволодінь на переломі XIX і XX ст. за рахунок розвитку міської агломерації, збільшення чисельності населення, а це, у свою чергу, призвело до збільшення попиту на

---

<sup>36</sup> *Кривошея І.* До історії дворянства Уманського повіту Київської губернії... С. 158.

<sup>37</sup> *Lednicki W.* Pamiętniki. Т. 1. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2019. S. 561.

<sup>38</sup> *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Переклад Зої Борисюк. Критика: Київ, 1998. 338 с.

<sup>39</sup> *Ibid.* С. 306.



сільськогосподарську продукцію<sup>40</sup>. Поляк-землевласник в міру своїх фінансових можливостей мав підтримувати Католицький костел. Беручи участь у релігійних обрядах, він показував приклад своєму оточенню. Шляхтич був прикладом гостинності, добрим сусідом готовим допомогти, особливо у захисті від переслідувань з боку держави. Високо цінували тих, хто добре господарював у своєму маєтку й опікувалися селянами<sup>41</sup>.

Щоб боротися з русифікацією та вберегти свої маєтки, землевласники вступали до різноманітних об'єднань. Засновниками перших польських товариств, крім шляхти, було духовенство, інтелігенція, а іноді й селяни. Це могли бути гімнастичні товариства, хори та жіночі об'єднання. Велике значення мав Земський банк (1872), який допомагав польським маєткам. Однак, шляхта мала проблеми при створенні сільськогосподарських товариств, очільниками яких мали бути за посадою росіяни, але керували ними віце-президенти – поляки. Вони й становили більшість членів товариств. У 1871 р. одним з першим утворюється сільськогосподарське товариство у Києві, у 1912 р. товариство налічувало 287 членів<sup>42</sup>. У 1901 р. було створено Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство. До складу товариства входили: Київський губернський предводитель дворянства князь М.В. Рєпнін – почесний голова ради; Липовецький повітовий предводитель дворянства граф П.М. Ігнатов – голова; граф В.С. Тишкевич – товариш голови. Секретарем ради був Г.В. Високінський, а скарбником – В.Л. Гавліковський. Всього 48 осіб. Товариство було засноване місцевими російськими та польськими землевласниками. Проте, з 1907 р. товариство за характером своєї діяльності та за особовим складом стало польським<sup>43</sup>.

Графиня Олександра Браницька залишила заповіт, в якому вказувалося, що відсотки з капіталу мають йти на утримання кріпосних селян. Капітал у сумі 1 000 000 руб. лежав в Одеському комерційному банку та приносив щороку 4% – 40 000 руб. У 1871 р. нащадки графині, Владислав Браницький від свого імені і від імені своїх братів, Олександра та Костянтина передав весь капітал генерал-губернатору Дондукову-Корсакову з певними умовами: 1) щоб відсотки від капіталу йшли на утримання селян; 2) відкрити банк у Білій Церкві; 3) щоб в операціях банку постійно брав участь один із членів родини Браницьких.

Однак, спочатку замість банку було встановлено Опіку у складі представника від Білоцерківської гімназії призначеного Навчальним округом, мирового судді, священника, призначеного єпархіальним начальством, двох виборних селян, одного виборного від губернського земського зібрання (коли будуть введені земські управи). Представник родини Браницьких тримав номінальну посаду – звання почесного попечителя. Ситуація змінилася, коли в квітні 1874 р. Олександр Браницький поїхав до Петербургу для вирішення питання з банком. Офіційне відкриття Сільського банку Олександри Браницької відбулося лише 11 січня 1880 р.<sup>44</sup>

---

<sup>40</sup> *Böhm T., Podolski A. Zarys historii polskiego ziemiaństwa. Unia Polskich Ugrupowań Monarchistycznych. Wrocław, 2015. S. 101-102.*

<sup>41</sup> *Ibid. S. 119-120.*

<sup>42</sup> *Rudnicki Sz. Ziemiaństwo polskie w XX wieku. Warszawa, 1996. S. 82-85, 124.*

<sup>43</sup> *Костюк М. Діяльність Умансько-липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок ХХ ст.). Український селянин. 2006. № 10. С. 140-141.*

<sup>44</sup> *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). 338. Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. 338/0/2. Archiwalia różnej proveniencji. 1272-1974. 251. Akta dotyczące zapisu Aleksandry Branickiej, hetmanowej na bank włościanki w Białej Cerkwi. 1916-1917 rr. Ark. 11-13.*

Графиня Марія Єфстафівна Браницька – остання власниця білоцерківських маєтків та резиденції з парком «Олександрія». Після смерті чоловіка у 1884 р. графиня керувала маєтками понад 30 років, які сягали до 100 000 га і були найліпшими в Україні. Веденням адміністративних і господарських справ М. Браницька займалася сама, маєтки набували розквіту, а Біла Церква розбудовувалася. Слід згадати, що на другу чверть – середину ХІХ ст. в Російській імперії припав занепад торгівлі збіжжям через конкуренцію. Граф Владислав-Міхал Браницький з братами зайнялися переорієнтацією маєтків на вирощування цукрового буряку та його переробки на власних цукроварнях. Марії Браницькій дісталася вже добре налагоджене господарство<sup>45</sup>.

Польські магнатські родини були замкнутою кастою суспільства, а найзаможніші групи хизувалися європейськими звичаями та вишуканим способом життя. Стараючись утримати позиції та зберегти маєтки, найчастіше вони зберігали політичну пасивність і небажання до народних повстань – як у 1863 р., коли весь тягар боротьби взяла на себе дрібна та середня шляхта. Боротьба за збереження у непорушному стані великої земельної власності було для аристократії головним завданням у другій половині ХІХ ст.<sup>46</sup>

У 1914-1918 рр. землевласникам та їх родинам довелося жити у надзвичайно важких і складних умовах. Жили в страху, побоюючись не лише грабунку своїх маєтків, а й втратити життя. Втеча поміщиків і відмова від своїх багатств стала умовою виживання. Тільки невелика частина шляхти змогла врятувати дорогоцінне обладнання та меблі садиб<sup>47</sup>.

Таким чином, у резиденціях, палацах і садибах зосереджувалося суспільне життя, де можна було отримувати інформацію та розмірковувати над важливими темами краю. Водночас, не варто забувати про кордони приватності у польських маєтках, де головною метою було виховання та навчання молодшого покоління, прищеплення любові до Батьківщини та релігії. Не можна забувати, що на початку ХІХ ст. шляхта ще користувалася безкоштовною працею селян, а після селянської реформи та виборчого права їй довелося вчитися іншому господарюванню. Тоді багатьом довелось модернізувати свої господарства та скоротити кількість зайнятих. Це, звичайно, вплинуло на спосіб життя, який став відкритим і сучасним. Одне залишилось незмінним, наступні покоління росли під одним дахом, серед тих самих сімейних пам'яток, під пильним оком тих же предків, що спостерігали з портретів. Маєток здавався місцем, де, незважаючи на всі історичні бурі, зберігаються цінності та незмінні польські звичаї. Разом з маєтками зник спосіб життя, який неможливо було відтворити в іншому часі та місці.

*Olha Honcharova*

### **The Estates of the Polish Nobility of the Kyiv Province in the Second Half of the 19<sup>th</sup> – early 20<sup>th</sup> centuries**

**Abstract.** In the article, the author characterizes certain aspects of the life of the nobility in the estate of the Kyiv province in the second half of the 19<sup>th</sup> – early 20<sup>th</sup> century.

---

<sup>45</sup> *Перерва В.С.* Графи Браницькі: підприємці та меценати... С. 261-262.

<sup>46</sup> *Łoziński M. i J.* Życie codzienne arystokracji. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2020. S. 14.

<sup>47</sup> *Rudnicki Sz.* Ziemiaństwo polskie w XX wieku. Warszawa, 1996. S. 44.

Active social, political, and socio-cultural activities took place in noble estates. The estate was the keeper of Polish traditions and national identity. It is shown that the politics of prestige played an important role for the wealthy nobility, which was supposed to emphasize the opportunities and luxury of the patrons. Therefore, they tried to shape their environment in such a way as to emphasize their exceptional position in the noble society and to pursue their own political goals. The rivalry of tycoon families, which tried to catch up with their competitors, or to keep up with them, was of little importance. Everyday life in the estates of the middle and small nobility was somewhat different from life in large residences. Residents of manors engaged in farming. Nobleman was an example of hospitality, a good neighbour ready to help, especially in protection from persecution by the state. Those who managed their estate well and took care of the peasants were highly valued.

It was determined that the charter in society added ownership of the land. As a result of changes in the economy and the modernization of production, the nobility managed to keep their possessions and be a competitive unit alongside others until the beginning of the 20<sup>th</sup> century, while the small and middle gentry took on the entire burden of the struggle. However, each landowner was constantly in conflict with the villages adjacent to his property. Polish magnate families were a closed caste of society, and the wealthiest groups flaunted European customs and a refined lifestyle. As a result of the modernization of estates, the creation of electricity, new vehicles, etc., the life of the nobility became even more comfortable.

**Keywords:** estate, residence, Polish nobility, Kyiv province, second half of the 19<sup>th</sup> – early 20<sup>th</sup> century